

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE –dAn EKİYLE EDATLAŞAN SÖZCÜKLERİN İŞLEVLERİ

Tuna Beşen DELİCE*

ÖZET

Bu makalede Türkmen Türkçesinde geçmişte ve günümüzde kullanılmış ve kullanılmakta olan –dAn eki ile edat görevini üstlenen sözcüklerin işlevleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Makalede incelenen edatlar, Türkmenistan'ın eski dönem şairi Mahtımkulu'nun şiirleri ve ünlü Türkmen yazarlarının eserleri taranarak belirlenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Türkmen Türkçesi, edat, -dAn eki

ABSTRACT

In this article it has been tried to determine the functions of the words which take on position of preposition with suffix –dAn used in the past and at present in Turkoman Turkish. Prepositions analyzed in this article have been determined by scanning the poems of Mahtımkulu, early period poet of Turkmenistan and the works of famous Turkoman authors.

Key words: Turkoman Turkish, preposition, suffix -dAn

Edatlar, yalnız başına bir anlam taşımayan; ancak, isim ve isim soylu sözcüklerden sonra gelerek sonuna geldiği sözcüklerle cümledeki başka sözcükler arasında anlam ilişkisi kuran, gramer görevli bağımsız sözcüklerdir.¹ Aristo'dan itibaren anlamlı sözcüklerden ayrı tutularak tasnif edilmiş olan bu sözcük türünü, dünya dillerinin -neredeyse tamamında- şekil bakımından bağımsız ancak anlam bakımından bağımlı biçimbirimler olarak görmekteyiz. İşlevsel dilbilim de, edatları sözlüksel anlambirimlerden ayırarak dilbilgisel anlambirimler şeklinde tanımlamaktadır.²

Edat konusunu, Agop Dilaçar, dillerin gelişimini açıklayan 'bitişme kuramı' ile ilişkilendirmektedir. Bu kurama göre edat, kavram ve gramer bağıntısı gereği sık sık yan yana gelen sözcüklerin bazısının zamanla

*Atatürk Üniversitesi Fen Edb. Fak. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Böl. Arş. Gör.

1 Korkmaz, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 2003, s. 79.

2 Martinet, André, *İşlevsel Genel Dilbilim*, Çev: Berke Vardar, Multilingual, İst. 1998, s. 138.

bağımsızlığını yitirerek ve kendi öz anlamından boşanarak yalnız gramer bağıntısı kurmaya yarayan ‘boş sözcük’ durumuna gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Dilaçar, bitişme kuramını açıklarken, yan yana gelen sözcüklerden bazısı arasında zamanla bir ilgi kurulduğunu, bunlar arasında anlamın tamamlanması veya iki anlam arasında bir bağ kurulması için bir araç kullanıldığını belirtmiştir. Bu şekilde yan yana gelen bazı sözcüklerin, özellikle zamirle bazı isimlerin sık sık hep aynı şekilde ve klişe gibi kullanıldığından, yavaş yavaş aşınmış, bağımsızlıklarını ve vurgularını kaybetmiş ve asılları tanınmayacak kadar değişmiş birer kırıntı durumuna gelerek kendilerinden önce veya sonra gelen özerk sözcüklere sığınmış olduklarını söyleyerek önce edatların, sonra eklerin nasıl meydana geldiğini açıklamaya çalışmıştır.³

Türkmen Türkçesi gramerlerinde edatın, genel olarak ‘kendisine ait anlamları olan sözcüklerden sonra gelerek, önlerindeki sözcüğün belli bir şekilde olmasını talep etmek suretiyle, önündeki sözcükle cümledeki diğer sözcükler arasında yer-zaman, birliktelik, bir şeye dâhil olma, benzerlik gibi durumlar ile fiillere ait sebep, amaç, süreklilik ve yön bakımından anlam ilişkileri kuran sözcüklerdir’ şeklinde tanımlandığı görülmektedir. (bk. *Türkmen Diliniñ Grammatikası-Morfologiya*, 468-511, *Hâzirki Zaman Türkmen Diliniñ Grammatikası*, 475-508, *Hâzirki Türkmen Diliniñ Grammatikasınıñ Gısga Kursı, I Bölüm-Morfologia*, 125-131).

Türkmen Türkçesi gramerlerinde de, bizim gramerlerimizde olduğu gibi edat için farklı terimler kullanıldığı görülmektedir: ‘sözsoñı kömekçisi’⁴, ‘aragatnaşık sözleri’⁵, ‘poslelog’.⁶ Rus dilinden geçme bir terim olan poslelog’un Türkçe karşılığı ‘son ek, son takı, ilgeç’ tir.⁷

Türkmen Türkçesi gramerlerinde, edat bahsinde, yalnızca edatlar değil; Türkiye Türkçesi Gramerinde ‘edat gibi kullanılan adlar’ olarak adlandırılan -ki bunlar, aslında edat olmadığı hâlde batı dillerinin etkisinde yazılmış

3 Dilaçar, Agop, *Dil, Diller ve Dilcilik*, TDK Yayınları, Ankara, 1968, s. 8-10.

4 Söyegov, Miratgeldi yönetiminde Borcakov, A., Sarıhanov, M., Hocayev, B., Ärnazarov, S., *Türkmen Diliniñ Grammatikası-Morfologiya*, Aşgabat, 1999, s. 468.

5 Baylyev, H., *Hâzirki Türkmen Diliniñ Grammatikasınıñ Gısga Kursı, I Bölüm-Morfologia*, Türkmenokuvpedneşir, Aşgabat, 1948, s. 125.

6 Azimov, P., Hıdırov, M. N., Sopiyevev, G., *Hâzirki Zaman Türkmen Dili*, Aşgabat, 1960, s. 475; M. Hamzayev, *Türkmen Diliniñ Morfologiyasınıñ ve Sintaksisiniñ Meseleleri*, “Lokal Düşümlerin Posleloglar Bilen Bolan Gatnaşığı”, Aşgabat, 1969, s. 104.

7 Dietrich, Ayşe Pamir, *Slovar Lingvistiçeskih Terminov*, Mutilingual, İstanbul, 2001, s. 98.

gramerlerde edat bahsinde ele alınan biçimbirimlerdir.⁸ daha çok, yer yön adı olan ve birleştiği sözcükle edat öbeği değil de isim tamlaması oluşturan sözcükler de, ‘kömekçi atlar’⁹, ‘posleloglaşan sözler’¹⁰ ve ‘yarım kömekçiler’¹¹ isimlendirmeleriyle ele alınıp sözdizimsel bakımdan edatla aynı işlevdeymiş gibi değerlendirilmektedir. Bunun sebebi de, bugüne kadar yazılan bütün Türkmen Türkçesi gramerlerinin Rus dili gramerinin etkisinde şekillenmiş olmasıdır.

Türkmen Türkçesindeki ‘hakıki poslelog’ ve ‘posleloglaşan sözler’ adlarıyla yapılan sınıflandırmaların dışındaki edat tasnifleri, Türkiye Türkçesindeki gibidir. İncelenen Türkmen Türkçesi gramerlerinde, edatların önlerindeki sözcükten talep ettikleri hâl ekine göre ve kurdukları anlam ilgisine göre tasnif edildikleri görülmektedir; yalnız, Türkiye Türkçesinde asıllarına göre yapılan edat tasnifine Türkmen Türkçesinde rastlanmamaktadır. Gramerlerde, sadece ek kalıplaşması sonucu edatlaşmış sözcüklerden bahsedilirken, o edatın nasıl oluştuğu hakkında kısaca bilgi verilerek geçilmektedir. Bu sözcüklerin etimolojik incelemesinden kaçınma meylî de, Sovyet politikasının bir sonucu olarak açıklanabilir.

Edatlar, önlerindeki sözcükten talep ettikleri hâl ekine göre yapılan tasnife göre, öbek oluşturdukları isim soylu sözcüklerin yalın, yönelme, ayrılma, ilgi ve vasıta hâli gibi biçimlerinden sonra gelirler. Zeynep Korkmaz, bazı edatların bu ek talebini onların kalıplaşma safhasından önceki yapıları ile ilgili olduğunu söylemiştir. Söz konusu sözcüklerin edatlaşmadan önceki aşamada isim ya da fiil olarak, eklendikleri sözcüklerin hangi durumlarını istemişlerse, edatlaştıktan sonra da genellikle aynı durumu sürdürdüklerini belirtmiştir.¹²

Bu çalışmada ele alınacak olan edatlar, Türkmen Türkçesinde ardından geldikleri sözcükten –dAn ekini talep eden edatlardır. Bu yazının temel amacı ise, bu eki alarak edat görevini üstlenen biçimbirimlerin sözdizimi içindeki işlevlerinin tespit edilmesi olacaktır.

Burada ele alınacak edatların çoğu, -aslında- tek başına bir anlama ve cümle içinde bir göreve sahip olduğu hâlde ardından geldiği sözcüğün

8 Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara, 2003, s. 1084.

9 Söyegov, age., s. 468; Hamzayev, age., s. 107.

10 Azımov, age., s. 475.

11 Baylıyev, age., s. 128.

12 Korkmaz, age., s. 1061.

sonundaki -dAn* eki ile birlikte edat görevini üstlenen ve aralarında anlam ilişkisi kurduğu sözcüklerle edat öbeği oluşturan gramer görevli sözcüklerdir. Ayrılma hâli eki -dAn, sözdizimi içinde, daha çok, yer ve zaman zarfı veya niteleme sıfatının önündeki sözcüğe gelerek bu zarf ve sıfatların kendisiyle kalıplaşarak edat görevini üstlenmelerini sağlar:

Oraz şkafiñ bəri (=sıfat) yanında otr. (Oraz dolabın beri yanında oturur.) //

İki yıldan bəri (=edat) institutda okayarın. (İki yıldan beri enstitüde okuyorum.)

Şäheri alanlarından soñ bolsa hormatlap beyikleriñ öñünden (=isim) çıkmak işini guramalı. (Şehri aldıktan sonra ise saygı gösterip büyükleri karşılama işi halledilmeli.) Perman 125. // *Ol, Övezmirat baturıñ gelmezinden öñ (=edat) bu barada Gutlımirat bilen gürrüñ edipdi.* (O, Övezmirat gelmeden önce bu konuda Gutlı Mirat ile konuşmuştu.) Perman 195.

Yöne men onuñ eden yağşılıklarınıñ aşagında (=isim) gömülip galdım. (Ancak ben onun yaptığı iyiliklerin altında kaldım.) Perman 41. // *Andan aşak (=edat) düşsem yelmiş bu dünyä (Ondan aşağı düşsem yelmiş bu dünya.) M/II, Yelmiş Bu Dünyä 124.¹³*

-dAn Ekiyle Edatlaşan Sözcüklerin Sözdizimi İçindeki İşlevleri

Bu çalışmada, önündeki isim ile bir fiil, fiilimsi veya isim arasındaki anlam ilişkisini -dAn eki sayesinde kuran, aslında zarf, sıfat veya isim iken bu ekten sonra gelerek edat görevini üstlenmiş edatların sözdizimi içindeki işlevleri ele alınacaktır.

Bu edatların, edat öbeği oluşturduğu sözcükler arasında yer, yön, zaman, sebep ve miktar gibi anlam ilgileri kurduğu görülmektedir. Bu anlam ilgileri, -dAn ekiyle birleşen isim, sıfat veya zarf olan sözcüğün eksiltilmesi durumunda bu eke de yüklenebilmektedir. Vecihe Hatiboğlu da, *Türkçenin Ekleri* adlı eserinde '-dAn, -tAn ekleri' başlığı altında, ayrılma hâli eki olan -dAn ekini alan isim veya isim soylu sözcüklerin genellikle çekimli fiil veya

* Türkmen Türkçesinde ayrılma hali ekinin sadece -dAn şeklini görmekteyiz; -tAn şekli kullanılmamaktadır.

13 Mahtımkulu'nun şiirlerinden derlenen örnekler, şairin iki ciltlik eserinden alındığı için M/I ve M/II kısaltmalarıyla verilmiş, ardından şiirin adı ve sayfa numarası belirtilmiştir.

fıilimsiye, bazen de isimlere ‘kaynak, yer, sebep, zaman, yapım maddesi, karşılaştırma’ anlamı kattığını belirtmektedir.¹⁴

Edatların müstakil anlamlara sahip sözcükler arasındaki çeşitli anlam ilişkilerini gösterme işlevi ile kullanıldığı hakkında bir şüphe yoktur; ancak, edatların ne tür bir ilişkiyi gösterdiği ardından geldikleri sözcüğün anlamı ile de yakından ilgilidir. Zaman bildiren bir sözcükten sonra gelen *soň* sözcüğü, zaman; yer bildiren sözcükten sonra gelen *soň* sözcüğü ise yer bildirme işlevini üstlenir:

Ürgençden soň (=yer) beyik Garagum çöli başlanyar. (Ürgenç’den sonra büyük Karakum Çölü başlıyor.) B. Seytâkov, Povestler ve Hekayalar

Maşgalanı gizlin bir yerde yerleşdirenimden soň (=zaman) şäherde peyda boların. (Aileyi gizli bir yere yerleştirdikten sonra şehirde olurum.) B. Kerbabayev, Aygıtlı Ādim

Türkmen Türkçesinde -dAn ekiyle birleşerek edatlaşan sözcükler şunlardır: añrık, artık, aşak, ayak, bari, başga, beter, beyläk, burun, daşarı, diger, gayrı, govrak, oval, ozal, öň, öňürti, öňinçä, öte, ötri, özge, soň, soňra, şeyläk, yaña, zıyat, zıyada.

Yapısal işlev olarak bütün bu sözcükler, -dAn ekiyle bütünleşerek edatlaşmakta ve edat olarak da, eklendikleri isimle birlikte sıfat ve zarf görevinde kullanılabilen çekim edatı öbeklerini oluşturmaktadır.

Şimdi, bu sözcüklerin Türkmen Türkçesinde tespit edilebilen anlamsal işlevlerini örnekleriyle vermeye çalışalım:

-dAn añrık: Añrık, ‘öte’ anlamına gelir ve önündeki sözcüğe eklenen –dAn ekiyle birlikte sözdizimi içinde edat görevini üstlenir. –dAn añrık edatı, söze işin veya durumun bir noktadan ileriye doğru gerçekleştiği anlamını katmaktadır:

Şu adamı deňizden añrık aşar yalı yere sag-aman etmeli. (Bu adamı, denizden öte geçer gibi olan yere sağ salim götürmeli.) Perman 64.

Gün dagdan añrık aşıp, cülgele goy kölge düşeni için, hova bir az garañkırasa-da, şol adamsız daglar ayılgañç yalı bolup görünse-de, Çerkez cigit yalıcak hem gorkmayardı (Güneş dağın ötesine geçip vadilere koyu gölgeler düştüğü için hava biraz kararmış olsa da bu ıssız

14 Hatiboğlu, Vecihe, *Türkçenin Ekleri*, TDK Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1981, s. 154.

dağlar korkunç görünse de Çerkez bir yiğit gibi korkmuyordu.) SE, Ihlasa-Mırat, 114.

-dAn artık: ‘Fazla’, ‘başka’ gibi anlamlara gelen ‘artık’, -dAn ekiyle kalıplaşmış olarak –dAn artık edatını oluşturur. Bu edat, söze sınırlandırma anlamı katmaktadır:

İliň suv sanaşık, yer böleşik gıkılıgı, özüne gerek gepinden artık gürlemän yören Mamagüle-de täsir eden bolara çemeli. (Halkın su taksimi, toprak paylaşımı ile ilgili tartışması gereğinden fazla söz söylemeyen Mamagül’ü de etkiler gibiydi.) Perman 195.

Ey, Yer, Gülpamı meniň golumdan alıp, goynuňa guçarıň yalı sen menden artık bolduňmi?! (Ey toprak, Gülpam’ı benim elimden alıp koynuna sarınca benden fazla (büyük) oldun mu?!) Mıralı hem Soltansöyün 41

Munuň beryän azabını mundan artık çekmäge mende mıdar galmadı. (Bunun verdiği azabı bundan fazla çekecek gücüm kalmadı.) SE, Batır, 101.

-dAn aşak: Bu sözcük, ‘aşağı’ anlamına gelir ve –dAn ekiyle kalıplaşarak, söze somut yahut soyut olarak düşünülen yüksek bir yerden daha aşağı bir yere inme anlamı katar. Öbek oluşturduğu sözcükle ardından gelen sözcük arasında yön gösterme ilişkisi kurmaktadır:

Andan aşak düşsem, yelmiş bu dünyä (Ondan aşağı düşsem yelmiş bu dünya.) M/II, Yelmiş Bu Dünyä, 124.

... öz yüregi bilen cedelleşip duran bolmaga çemeli, may alıp ilgadı, velin galanıň gap bilinden aşak pöklöp gaytdı. (... tahminen kendisiyle hesaplaşırken rahatlayıp koştu, ancak kalenin tam ortasından aşağı pat diye döndü.) Perman 7.

-dAn ayak: ‘Son’ anlamına gelen ‘ayak’ –dAn ekiyle kalıplaşarak, söze, bilinen ve tespit edilmiş iki nokta arasını anlamsal düzlemde eşitleme anlamı katmaktadır:

Başdan-ayak galmagalmış bu dünyä (Baştan sona kavga gürültüymüş bu dünya.) M/II, Yelmiş Bu Dünyä, 124.

-dAn bəri: Söze, fiilin ifade ettiği anlamın hangi zamandan itibaren gerçekleşmiş olduğu anlamı yanında, başlangıç ve süreç bildirir:

Şondan bəri şeytan boldı pınhana (Ondan beri şeytan oldu sır) M/II, Çilim Çekmegil, 161.

Yöne bu gocanı bir vagtdan bəri tanayardım. (Ancak bu ihtiyarı bir süreden beri tanyordum.) Perman 250.

Kakam düynden bəri aç bolanı için, onuñ birsihli gözi yoldadır (Babam dünden beri aç olduğu için onun gözü hep yoldadır.) SE, Ihlasa-Mırat, 121.

Men general Mallesonı öñrâkden bəri tanayardım. (Ben General Malleson'ı önceden beri tanyordum.) Gara Kerven 21.

Bir tamıñ kölegesinde uzak vagtdan bəri bıçğı, çekiç sesi eşidilyardı. (Bir damın gölgesinde uzun zamandan beri bıçkı, çekiç sesi işitiliyordu.) SE, Çekişmân-Bekişmez, 138.

-dAn başga: Söze eklendiği ismi, benzerlerinden ayırma, farklı kılma anlamı katar:

Efradı-menna diyir bulardan başga (Efrad-ı menna diyor bunlardan başka) M/II-56, Çıkıp Otırmış

Ölende özümüzden başga ganını soracak barmı? (Öldüğünde bizden başka kanını soracak var mı?) Perman 123

Biziñ içimizde şondan başga maşadıñ tarıhı bilen gızıklanyan yokdı. (Bizim içimizde ondan başka maşadın yeriyle ilgilenen yoktu) Gara Kerven 31

Fiili olumsuz olan cümlede –dAn başga edatı kullanıldığında, edatın önündeki sözcüğün bildirdiği nesne, fikir, durum, olay belirtilerek bundan başka bir nesnenin, fikrin, durumun ve olayın olmadığı, bunların ortaya çıkmadığı belirtilir.

Görüp duryarsıñız, şu galada özüñizden başga il-ulus, aksakgal galmandır. (Görmektesiniz, bu kalede sizden başka halk, yaşlı alim kalmamıştır.) Perman 178.

Ol yerde goş sakçıdan başga hiç kim hem galmandır (Orada iki nöbetçiden başka hiç kimse kalmamıştır.) SE, Ihlasa-Mırat, 125.

Bu edat olumlu cümlede kullanıldığında ise –dAn ekini alan sözcükle belirtilen nesne, fikir, durum, olaydan başka bunlara benzer nesne, fikir, durum ve olayların da olduğu anlamını katar.

...emme halkıñ arasında seniñkiden başga yine üçüsi döredi. (...ama halkın arasında seninkinden başka yine üçü türedi.) Miralı hem Soltansöyün, 10.

Gara batır onuň bu çintgäp soraşından başga pikire gitdi. (Kara Batır onun bu sorup soruşturmasından başka düşüncelere daldı.) Perman 19.

-dAn beter: Söze karşılaştırma anlamı katar. Beter edatı, nitelediği fiilin önem derecesinin veya etkisinin –dAn ekiyle birleştiği sözcükten de fazla olduğu anlamını katar:

Şunuň canını meniň canımdanam beter gorap saklamalı. (Bunun canını benim canımdan da çok koruyup kollamalı.) Perman 64.

Hemmesinden yamanı hem, yumruk yalıcak Çerkez olarıň yüregini siňekden beter bulapdi. (Hepsinden kötüsü de yumruk kadar Çerkez onların midelerini sinekden de beter bulandırmıştı.) SE, Ihlasa-Mirat, 136.

-dAn beyläk: Söze zaman ve bazen de yer anlamı yükler. -dAn sonra edatıyla aynı işleve sahip –dAn beyläk edatı işin, durumun belli bir noktadan sonraki zamanda ortaya çıktığını veya belli bir noktadan bu yana yöneldiği anlamını katmaktadır:

Mundan beyläk arkayın gidiber. (Bundan sonra rahat git.) Perman 49.

Menem indiden beyläk şu kârini goymagını sargadım. (Ben de şu andan itibaren bu işi bırakmanı söyledim.) Perman 284.

Durdımırat bu gızı göze görnenden beyläk halap başladı. (Durdımırat bu kızı gördüğünden beri sevmeye başladı.) A. Durdiyev, Saylanan Eserler.

Aşağıdaki örnek bu edatın aralık (yer) bildirme işlevine bir örnektir:

Suvçı başını yağlık bilen bogupdır; göğümtil köyneginiň yeňlerini çermäp, tirseginden beyläk geçiripdir... (Sucu başını yağlık ile bağlamıştır; mavimsi gömleğinin kollarını çemirleyip dirseğinden yukarı geçirmiştir.) B. Kerbabayev, Aysoltan.¹⁵

¹⁵ Söyegov, age., s. 497.

-dAn burun: -dAn önce anlamına gelen bu edat günümüz Türkmen Türkçesinde kullanılmamaktadır; eski Türkmen edebiyatında ise, sık sık karşımıza çıkmaktadır. Söze, fiilin belirlenmiş bir noktadan önce gerçekleştiği, gerçekleşeceği veya gerçekleşiyor olduğu anlamını katmaktadır:

Aç gözüñ ibrat bile topraga dolmasdan burun (Aç gözünü ibret ile topraga dolmadan önce) M/II, Gurulmasdan Burun, 102.

Barsam, menden burun dolmuş bu dünya (Varsam, benden önce dolmuş bu dünya) M/II, Yelmiş Bu Dünya, 124.

Adam oğlu, yatma gafil,/ Tur-ha dañ atmazdan burun!/ Yiğitlikde tagat kılğıl,/ Garrılık yetmezden burun! (İnsanoğlu yatma gafil,/ Kalk tan atmadan önce, / Yiğitlikte güçlü ol, / İhtiyarlık gelmeden önce) M/I, Dañ Atmazdan Burun, 237.

-dAn daşarı: Söze, karşılıklı ilişkiyi göstermek suretiyle, fiilin veya ismin edattan önce gelen sözcükten anlaşılan düşünceden fazla gerçekleştiği, fazla olduğu anlamı katar:

...adatdan daşarı eserdeñlik bilen yine bir näçe gezek tıg yöretdi (Her zamankinden farklı olarak dikkatle birkaç kez neşteri yürüttü.) SE, Batır, 104.

Kollektivimiziñ geçen ayda plandan daşarı öndüren önümi bolsa kırk müñ manatlıkdan hem köpdür diyip, fabriğiñ direktori yoldaş N. Alekseyeviç guvanç bilen gürrüñ beryär.(Kolektifimizin geçen ay planlanandan fazla yetiştirdiği ürünü ise kırk bin manatdan da fazladır deyip fabrikanın müdürü yoldaş N. Alekseyeviç gururla konuşuyor.) Türkmenistan¹⁶

-dAn diger: -dAn başga ile aynı işlevdedir. Bu edat, günümüz Türkmen Türkçesinde görülmemekle birlikte eski Türkmen edebiyatında kullanılmıştır. Söze, eklendiği ismi benzerlerinden ayırma ve onu diğerlerinden farklı kılma gibi anlamlar yükleyerek eklendiği ismin anlamca vurgulu olmasını sağlar:

Vasl-ı yarımından digere intizarım yok benim (Yarime ulaşmaktan başka beklentim yok benim) M/I, Aşık Bolmuşam, 55.

¹⁶ Söyegov, age., s. 498.

-dAn gayrı: -dAn başka ile aynı anlamdadır. Söze benzerlerinden ayırma, farklı kılma anlamı katar. Günümüz Türkmen Türkçesinde sık kullanılmamaktadır:

Cahana özüñden gayrı hiç gelmez (Cihana kendisinden başka hiç gelmez.) M/II, Dilberin, 101.

Barmı barmaga yeriñ başga-hudadan gayrı?! (Var mı gidecek yerin başka Hüda'dan başka) M/I, Ruyı Siyadan Gayrı, 212.

Hakdan gayrı tamam zıyan görner (Hak'tan gayrı her şey zararlı görünür.) M/I, Güman Görüner, 232.

Hakdan gayrı hiç yerde penahım yok, puştum yok (Hak'tan gayrı koruyucum yok, korunağım yok) M/I, Döndi Dövür Yamana, 282.

-dAn govrağ: Söze, Türkiye Türkçesindeki '-den fazla' gibi tahmini miktar anlamı katar. Bu edatın önünde miktar bildiren bir sözcük bulunur. -dAn govrağ'la birleşen bu sözcük nitelediği ismin belirtilen sayıdan tahminen daha fazla olduğunu anlatır:

Ölcek bolup yatan iki yüzden govrağ goyun ölümiñ elinden çekilip alındı. (Ölecek durumda yatan iki yüzden fazla koyun ölümün elinden çekilip alındı.) B.Seytäkov, Saylanan Eserler.¹⁷

Studentleriñ 20 adamdan govrağ toparı Türkmenistandan Daşkende baryardı. (Öğrencilerin 20 kişiden fazla bir kısmı Türkmenistan'dan Taşkent'e gidiyordu.) A. Durdiyev, Saylanan Eserler.¹⁸

-dAn oval: -dAn burun ile aynı anlamdadır; söze, fiilin belirlenmiş bir noktadan önce gerçekleştiği, gerçekleşeceği veya gerçekleşiyor olduğu anlamını katar. Bu edatın **ovval** şekli de eski edebiyatta sık sık karşımıza çıkar:

..Yedi sekiz yıl mundan oval dörän söygini diñe şu hatında, şu mahal atışık-çapışıkda, can alıp can berilyän günlerde duyup galdım. (Bundan yedi sekiz yıl önce ortaya çıkan sevgiyi sadece bu mektubunda, bu savaşta at koşturmamız sırasında, can alıp can verilen günlerde hissettim.) A. Govşudov, Mähri-Vepa.¹⁹

Bizden ovval dogan kanı? (Bizden evvel doğan hani?) M/II, Kanı, 86.

¹⁷ Söyegov, age., s. 498.

¹⁸ Söyegov, age., s. 498.

¹⁹ Söyegov, age., s. 494.

Andan ovval gam meni paymal edip almalıdır (Ondan önce gam beni ezip almalıdır.) M/I, Āleme Belgilidir, 71.

Andan ovval şeytan äşgär gezermiş (Ondan önce şeytan aşkar gezermiş) M/I, Çilim Çekmegil, 161.

Muhammetden ovval öten (Muhammed'den önce geçen) M/II, Bir Alladır, 151.

-dAn ozal: -dAn burun ve -dAn oval ile aynı anlamdadır. Söze, fiilin belirlenmiş bir noktadan önce gerçekleştiği, gerçekleşeceği veya gerçekleşiyor olduğu anlamını katmaktadır:

Birnäçe gün mundan ozal Dıkma serdar bir obanı talapdır. (Bundan birkaç gün önce Dıkma Serdar bir köyü yağmalamıştır.) Perman 63.

Emma üç-dört gün mundan ozal bu sümelgä yine bir adam gelipdi. (Ama bundan üç-dört gün önce bu deliğe yine bir adam gelmişti.) Perman 247.

Şonuñ üçin onuñ özünden ozal, ondan hayış etdi. (Bunun için onun kendisinden önce ondan rica etti.) SE, Batır, 102.

Çerkez derrev gidägeden dañdandan ozal araçäk sakçılarına habar bererdi. (Çerkez hemen gider gitmez, tan atmasından önce sınır muhafızlarına haber verirdi.) SE, Ihlasa-Mırat, 125.

-dAn öñ: -dAn burun, -dAn ovval ve -dAn ozal ile aynı anlamdadır. Söze fiilin belirlenmiş bir noktadan önce gerçekleştiği, gerçekleşeceği veya gerçekleşiyor olduğu anlamını katar:

Deçcaldan öñ diñläñ aşıknuñ söziün (Deccaldan önce dinleyin aşığın sözünü) M/II, Bir Beyan Geler, 147.

Ol Övezmirat batırıñ gelmezinden öñ bu barada Gutlımirat bilen gürrüñ edipdi. (O, Övezmirat Batır gelmeden önce bu konuda Gutlımirat ile konuşmuştu.) Perman 195.

Bizden öñki kän yigitler... (Bizden önceki pek çok yiğit...) Miralı hem Soltansöyün 36.

Çerkez Gullı aganıñ halıs yadandığını bileni, özünden öñ onuñ zastava barıp habar bermecegini añlanı üçin, bütün vakanı oña gürrüñ berdi. (Çerkez, Gullı Ağa'nın çok yorulduğunu bildiği, kendinden önce onun karakola gidip haber vermeyeceğini anladığı için bütün olayı anlattı.) SE, Ihlasa-Mırat, 126.

Türkmen Türkçesinde bu edatın **öňürti**, **öňinçä** biçimleri de kullanılmaktadır. Tamamen –dAn öň ile aynı anlam ve işleve sahiptir:

Sılagı bizden öňürti mundan iki müň mil uzaklıkdaki agalar alarlar.
(Madalyayı bizden önce buradan iki mil uzaklıktaki ağalar alırlar.)
Gara Kerven, 21.

Sen bizden öňürtiräk velayete yet. (Sen bizden önce vilayete yetiş.)
Mıralı hem Soltansöyün 32.

Kempir dil yaramazdan öňinçä onuň eňegine yetip duran burnunuň uci titredi. (İhtiyar kadın konuşmadan önce çenesine kadar uzanan burnunun ucu titredi.)
B.Seytâkov, Povestler ve Hekayalar.²⁰

-dAn öte: Söze miktar, derece anlamı katar. Günümüz Türkmen Türkçesinde rastlanılmadığı gibi eski Türkmen edebiyatı eserlerinden olan Mahtımkulu'nun şiirlerinde de sık kullanılan bir edat değildir:

Anıň çün göz gören-eşdenden öte geçdi güman (Onun için gözün görüp işittiğinden öte geçti şüphe) M/I, Dag-u Hasratdan Nışan, 146.

-dAn ötri: Günümüz Türkmen Türkçesinde kullanılmayan bu edat, söze sebep anlamı katar. Kendisinden önce gelen sözcük veya sözcük öbeği fiilin sebebidir:

Bir şayıdan ötri sovabıň biyr sen (Beş kuruş için sevabımı verirsin.) M/I, Ussada Belli, 217.

-dAn özge: -dAn başga, -dAn gayrı ile aynı anlamdadır. Söze benzerlerinden ayırma, farklı kılma anlamı katar. Günümüz Türkmen Türkçesinde sık kullanılmamakla birlikte eski edebiyatta sıkça karşımıza çıkmaktadır:

Bir garıp men, senden özge kimim bar (Bir garibim ben, senden başka kimim var.) M/II, Öter Bu Dünyä, 73.

Hakdan özge çäre yokdur, / Ne kulaý men, neyleyin (Hak'tan başka çarem yoktur, / Ne yapayım ben, neyleyim.) M/I, Novruzdan Seni, 41.

İmandan özgesi hiçdir, yaranlar! (İmandan başkası hiçtir, yaranlar!)
M/I, Keçdir, Yaranlar, 221.

'Hı', hasratlı elemni menden özge kim eyler, / 'Dal', derdimge dovanı senden özge kim eyler ('Hı', Hasretli elemi benden başka kim eyler, /

²⁰ Söyegov, age., s. 494.

‘Dal’ derdime devayı senden başka kim eyler) M/II, Duşsañ Derd-i Belaga, 12.

Yaman iş kılmakdan özge kəriñ yok (Kötü iş yapmaktan başka işin yok.) M/II, Alnında, 155.

Senden özge yok yoldaşım. (Senden başka yok yoldaşım.) Miralî hem Soltansöyün, 40.

İçerdäki düşekleriñ diñe tördäki gülli keçeden özge hemmäsi garaca öyüñ özi bilen yaşdaşdığını habar beryärdi.(İçerideki döşeklerin - sadece baş köşedeki çiçekli keçeden başka- hepsi kara çadırın kendisiyle aynı yaşta olduğunu gösteriyordu.) SE, Batır, 80.

Teniñ şol reñkli yerinden özge hemme yerine ak mata örttüler.(Vücudun o renkli yerinden başka her yerine beyaz kumaş örttüler.) SE, Batır, 104.

-dAn soñ: Söze zaman ve yer anlamı katar. Fiil veya fiilimsinin –dAn ekini almış olan sözcükten sonra gerçekleştiğini veya yerleştiğini anlatır:

Kimdir-ölüp, bir yıldan soñ bilindi (Kimdir, ölüp, bir yıl sonra bilindi) M/II, Ot Nedir, 115.

Mahtımgulı, ölerden soñ bilerler (Mahtımgulı, öldükten sonra bilirler) M/I, Nas Atan, 155.

Ovval suvduñ, gan bolduñ,/ Gandan soñ läşe yetdiñ (Evvel suydun, kan oldun, / Kandan sonra leş oldun) M/I, Coşa Yetdiñ, 293.

Ahırı ussalar üçünci gezekden soñ aksakgallariñ yanına gelip dat etdiler. (Sonunda ustalar üçüncü defadan sonra ihtiyar alimlerin yanına gelip feryat ettiler.) Perman 6.

Emma Batır özüni tutup, öñki tabına gelenden soñ, ecesiniñ sözüne gulak asman, Aşkabada okuva gitdi.(Ama Batır iyileşip önceki gücüne kavuştuktan sonra annesinin sözüne kulak asmadan Aşkabat’a gitti.) SE, Batır, 94.

Çerkez tayharımı saklap, şolar yalı uzak oydan soñ, kaksına bakan haydamakdan başga çäre tapmadı (Çerkez, eşeğini bırakıp bunlar gibi derin düşüncelerden sonra babasına doğru aceleyle gitmekten başka çare bulamadı.) SE, Ihlasa-Mirat, 124.

-dAn soñ edatı yer bildiren bir sözcükten sonra geldiğinde söze yer anlamı da katmaktadır:

Ürgençden soň beyik Garagum çöli başlanyar. (Ürgençden sonra büyük Karakum çöli başlıyor.) B. Seytäkov, Povestler ve Hekayalar.²¹

Bu edatın söze sebep anlamı kattığı yerleri de görmek mümkün:

Yegenim, yüregim gysıberdi. Onsoň sizi göreyin diyip gaydiberdim.(Yeğenim, içim sıkıldı. Ondan sonra sizi göreyim diye dönüverdim.) B.Seytäkov, Povestler hem Hekayalar.²²

Soň edatının yukarıdaki örnekte olduğu gibi eklediği yerler de vardır. Bu da daha çok sıfat-fiillerin sonuna getirildiği durumlarda ortaya çıkar. Edat, bir sıfat-fille birleşirken –dAn eki düşer, hâl ekleri de belli bir derecede kısılır:

Hiçkimden ses çikmansoň, ol indi atlılarıň ählisine azm urdi. (Hiç kimseden ses çıkmadan sonra, o şimdi atlıların hepsin azımlendirdi) Perman 131.

Oyunda utulansoň, Gül gırnagını getirip Soltansöyüne bermek için ızına gidipdir. (Oyunda yenildikten sonra, Gül cariyeyi getirip Sultansöyüne vermek için geri gitmiştir.) Mıralı hem Soltansöyün 26.

Bilyäñizmi, onsoň biz bilen nähili dilde gepleşyär? (Biliyor musunuz, ondan sonra bizle hangi dilde hangi dilde konuşuyor?) Gara Kerven 29.

-dAn soňra: soň edatının *soňra* şekli de Türkmen Türkçesinde mevcuttur; ancak, sık kullanılmamaktadır:

Ondan soňra bolsa terslin-oňlun aylap, oňkiden beter başlarını garişdirdim. (Ondan sonra ise ileri geri dolanıp, öncekinden beter akıllarını karıştırdım.) SE, Ihlasa-Mırat, 127.

Sen öleñden soňra galan zuryatlar (Sen öldükten sonra kalan nesiller) M/II, Geçer Yaranlar, 82.

Niçe yıldan soňra geldi, govuşdı, (Nice yıl sonra geldi, kavuştu) M/II, Keffaret Etdi, 39.

Yedi günden soňra anıñ ceñinden, / Üç günden äleme bu nişan geler (Yedi gün sonra onun savaşından, / Üç günde aleme bu alamet gelir) M/II, Bir Beyan Geler, 147.

²¹ Söyegov, age., s. 495.

²² Söyegov, age., s. 495.

-dAn şeylāk: Söze, zaman anlamı katar. Türkmen Türkçesinde sık kullanılan bir edat değildir:

Şu gündən şeylāk siz öz eminlik möhlediñizi gutardı hasap ediñ. Bu gündən itibaren siz kendi güvenlik sürenizi bitti hesap edin.) B. Kerbabayev, Obada Bolan Vaka.²³

-dAn yaña: Söze, sebep ve kapsam-sınırlandırma anlamı katar:

Sebeb anlamıyla kullanıldığı örnekler:

Kul buhl bizden yaña incıtsalar sözden seni (Seni sözle bizden yana incitirlerse cimrilik yap) M/I, Novruzdan Seni, 41.

Hoşgeldi gaharından yaña sangıldayardı (Hoşgeldi sinirden titriyordu.) A. Govşudov, Köpetdagıñ Eteğinde.²⁴

Kasım biçäre utancından yaña yere gircek bolyardı. (Kasım, çaresiz, utancından yerin dibine girecek gibi oluyordu.) B.Seytakov, Doganlar.²⁵

Kapsam-sınırlandırma anlamı kattığı örnekler:

Bar, sen Övezmirat batıra ayt, ol galadan yaña arkayın bolsun. (Git, sen Ovezmirat Batır'a söyle, o kaleden yana rahat olsun) Perman 158.

Hıradıñ näçe menzil tövereginde adamdan yaña ayak basara yer galmadı.(Herat'ın kaç menzillik çevresinde insandan yana ayak basacak yer galmadı.) Miralı hem Soltansöyün 44

-dAn ziyat, -dAn ziyada: Söze, miktar anlamı katar. Kendisinden önce belirtilmiş olan miktardan fazlalığı gösterir:

Gözel bardır, gözellerden ziyada, / Anıñ hizmetina durasıñ geler (Güzel vardır güzellerden ziyade, / Onun hizmetinde olasın gelir.) M/I, Durasıñ Geler, 202.

Örteme ışk oduna mundan ziyada bizni! (Acı çektirme aşk oduna bundan fazla bize) M/I, Enede Bizni, 273.

Ömrüñ olsun baş yüz yıldan ziyada (Ömrün olsun beş yüz yıldan ziyade) M/II, Bunyat İlen, 36.

²³ Söyegov, age., s. 497.

²⁴ Söyegov, age., s. 497.

²⁵ Söyegov, age., s. 497.

KAYNAKLAR

- AZIMOV, P., HIDIROV, M. N., SOPIYEV, G., *Häzirki Zaman Türkmen Dili*, Aşgabat, 1960.
- BAYLIYEV, H., *Häzirki Türkmen Diliniň Grammatikasınıň Gısga Kursı*, I Bölüm-Morfologia, Türkmenokuvpedneşir, Aşgabat, 1948.
- BORCAKOV, A., Sarihanov, M., Söyegov, M., Hocayev, B., Ärnazarov, S., *Türkmen Diliniň Grammatikası-Morfologiya*, Aşgabat “Ruh”, 1999.
- BORCAKOVA, K., *Mıralı hem Soltansöyün (Dessan)*, Aşgabat, 1992.
- DİLAÇAR, Agop, *Dil, Diller ve Dilcilik*, TDK Yayınları, TTK Basımevi, Ankara, 1968.
- GOVŞUDOV, A., *Perman*, Türkmenistan Neşriyyatı, Aşgabat, 1989.
- GULIYEV, Kılıç, *Gara Kerven, Gicigen Ökünç*, Aşgabat “Türkmenistan”, 1990.
- HAMZAYEV, M., *Türkmen Diliniň Morfologiyasınıň ve Sintaksisiniň Meseleleri*, “Lokal Düşümlerin Posleloglar Bilen Bolan Gatnaşığı”, Aşgabat, 1969.
- HATİBOĞLU, Vecihe, *Türkçenin Ekleri*, TDK Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1981.
- KERBABAYEV, Berdi, *Saylanan Eserler ‘Hekayalar, Povestler, Folklor’ (SE)*, Aşgabat “Magarif”, 1992.
- KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 2003.
- _____, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara, 2003.
- Magtuguli (M) I, II*, Mülkamanov, A., Övezgeldiyev, M.; Çarıyev, M; Nuryagdiyev, A.; Nazarov, G., Aşgabat “Türkmenistan” DNÇB, 1992.
- MARTINET, André, *İşlevsel Genel Dilbilim*, Çev.: Berke Vardar, Multilingual, İstanbul 1998.
- PAMIR Dietrich, A., *Slovar Lingvistiçeskih Terminov*, Mutilingual, İstanbul, 2001.
- SÖYEGOV, Miratgeldi yönetiminde Borcakov, A., Sarihanov, M., Hocayev, B., Ärnazarov, S., *Türkmen Diliniň Grammatikası-Morfologiya*, Aşgabat, 1999.

